

JOSEP FINESTRES I EL PRESUMPTE ORIGEN ATENÈS DE LA SUBSTITUCIÓ PUPIL·LAR

Carles Sánchez-Moreno i Ellart
Universitat de València

Dins el seu comentari al títol del *Digest* corresponent a les substitucions vulgar i pupil·lar,¹ Josep Finestres aventura una hipòtesi sobre l'origen grec —concretament àtic— d'aquesta darrera institució. Les presents línies no volen sinó fer palesa l'actitud metodològica amb la qual Finestres, com a autor incardinat en el sí del *mos gallicus*, enfrontava la comparació entre una institució del dret successori romà, la substitució pupil·lar, i la seva possible arrel grega. Ja només el fet de plantejar-ho significa l'acceptació de determinades premisses que —al nostre parer— en condicionen la comparació. D'una manera prudent, l'autor afirma:

Verosimile mihi admodum est in mores Romanos migrasse Solonis legem, quam refert Demosthenes oratione contra Stephanum his verbis.

I, a continuació cita Dem. XLVI, 24 amb la citació de la llei solònica, que reproduïm tot seguit:

Σκέφασθε διηκαὶ τονδὶ τὸν νόμον, ὅς κελεύει τὴν διαθήκην, ἣν ἂν παίδων ὄντων γνησίων ὁ πατὴρ διαθῆται, ἐὰν ἀποθάνωσιν οἱ παῖδες πρὶν ἡβῆσαι, κυρίαν εἶναι

I, després, el text de la llei:

Ἦ οὐ τι ἂν γνησίων ὄντων υἱέων ὁ πατὴρ διαθῆται, ἐὰν ἀποθάνωσιν οἱ υἱεῖς πρὶν ἐπιδύετες ἡβᾶν, τὴν τοῦ ἀτρός διαθήκην κυρίαν εἶναι.

1. J. FINESTRES, *Praelectiones Cervarienses, sive commentarii ad titulos Pandectarum de inofficioso testamento ac de vulgari et pupillari substitutione*, Cervera, 1752, p. 243 i s.

La qüestió de l'origen de la substitució pupil·lar era una clàssica disputa molt anterior a Finestres i que era present, per citar no més un exemple, a les *Institutiones* de Vinni comentades per Heineci,² un dels autors que, com és de tots conegut, el va influir fortament. La seva col·locació sistemàtica depèn del comentari a D. 28.6.2 pr. (Ulp. 6 *ad Sab.*), on s'afirma que l'origen de la substitució pupil·lar s'ha d'atribuir a les *mores*. Sobre quines podien ser aquestes *mores* va haver-hi una viva polèmica avui de poc interès.³

Moribus introductum est, ut quis liberis impuberis testamentum facere possit, donec masculis ad quatordecim annos perveniant, feminae ad duodecim.

Com podem veure, la base de l'afirmació de Finestres és un discurs de Demòstenes —el segon contra Estèfan, avui considerat apòcrif—⁴ que alhora treu dels comentaris de Samuel Petit sobre les lleis àtiques i de la seva traducció a la llengua llatina. La versió del fragment que Finestres dóna per correcte és:⁵

Heredes a patre testamento substituti liberis, si liberi ante annum aetatis suae vicesimum decesserint, heredes sunt.

I, en el seu comentari apropa, dogmàticament, la substitució pupil·lar romana al cas previst per la llei solònica:

Superstibus masculis liberis non poterat pater testamento sua dare legare cuiquam alteri: paternorum quippe bonorum liberi naturae lege sunt heredes, consultum tamen voluit hac Lege Solo patribus: itaque pupillarem, ut iuris Romani, quamquam in annis numerandis non inter utrumque populum conveniat, substitutionem instituit.⁶

2. A. VINNIUS, *In quattuor libros Institutionum Imperialium Commentarius Academicus et Forensius*, Venècia, 1747, p. 411.

3. En general, vegeu. P. VOICI, *Diritto ereditario romano*, Milà, 1963, p. 212 i s.; M. KASER, *Das Römische Privatrecht*, Múnic, 2a ed., 1971, p. 689 i s., i especialment el magnífic llibre del nostre amic G. FINAZZI, *La sostituzione pupillare*, Nàpols, 1997, amb bibliografia sobre aquesta qüestió concreta a la p. 26, n. 24.

4. L'autoria original del discurs és de poca importància per al nostre interès. Com a contextualització, direm que el cas que tracta Demòstenes, o qui sigui l'autor vertader, és una falsificació de testament. Els motius per a considerar apòcrif aquest discurs es basen essencialment en la incoherència amb *Contra Stephanum* I. La crítica integral aquesta oració al grup denominat d'Apòdolor, a causa de l'apropament —patent en les defenses judicials— a qui havia estat el seu enemic polític. Sobre aquesta qüestió, vegeu, per exemple, T. THALHEIM, s. v. «Demosthenes», RE IX [1903], coll. 169 i s. Aquest argument podria augmentar la probabilitat de l'autoria de Demòstenes.

5. J. FINESTRES, *Praelectiones...*

6. S. PETIT, *Leges atticae: Commentarii*, VI, Lió, 1635, p. 482.

El comentari, com hem constatat, apropa conceptualment la llei de Soló al dret romà pel que fa a aquesta institució i només troba diferències en la regulació de l'edat, això no obstant, no n'arriba a atribuir expressament l'origen al dret àtic. La comprensió d'aquesta hipòtesi i del seu arrelament posterior (Finestres afirma allò que en Petit és una comparació forçada) no és separable del context del llibre de Petit. Aquesta obra —reeditada posteriorment a la *Iurisprudentia romana et attica*, de Peter Wesseling, és un fruit característic del *mos gallicus*, sobretot de l'interès d'aquesta corrent per les fonts gregues.

L'interès de Finestres en el dret àtic queda demostrat ja en l'adquisició de la primera edició de Petit. Aquest exemplar, avui perdut, es trobava en la biblioteca personal del jurista, segons l'inventari fet després de la seva mort.⁷ L'autor es va referir, dins el seu epistolari, a les circumstàncies de la seva adquisició a un llibreter de Lyon —Deville—, on hi va fer també determinats comentaris sobre l'ús que en feia, així com sobre la necessitat d'afegir-hi un índex per facilitar-ne la consulta.⁸ L'elecció del llibre de Petit era pràcticament obligada als estudiosos de l'època, que depenien d'aquest treball —una mena de Palingenèsia— per tal de conèixer les lleis ateneses, que van ser reconstruïdes per aquest jurista francès a partir de les citacions de diversos autors, especialment oradors, sempre amb un fort segell romà que en desvirtua el contingut.⁹ Petit (1594-1653) era un hugonot de Nîmes, hel·lenista i hebraïsta, amb un interès destacat per trobar influències gregues en el dret romà. Aquesta valoració de les fonts gregues, a la qual ens hem referit, clara conseqüència de les complexes relacions entre Reforma i Humanis-

7. I. CASANOVAS, *Estudis biogràfics: Documents*, Barcelona, 1934, p. 494 inclou l'«Inventari fet després de la mort de Josep Finestres», on hom hi pot trobar la referència.

8. I. CASANOVAS, *Josep Finestres: Epistolari*, I, Barcelona, 1933, p. 172 (carta a Gregori Mayans de 4 de juliol de 1734); I. CASANOVAS, *Josep Finestres. Epistolari*, II, Barcelona, 1934, p. 303.

9. Les fonts epigràfiques es van valorar, almenys de manera sistemàtica, molt més tard, ja en el segle XIX: vegeu H. F. HITZIG, «Die Bedeutung des altgriechischen Rechtes für die vergleichende Rechtswissenschaft» (1909), inclòs a E. BERKENER (ed.), *Zur griechischen Rechtsgeschichte*, Darmstadt, 1968, p. 121 i s., treball de principis de segle XX que, malgrat el títol, explica com a punt de partença la situació de les fonts en aquell moment, després de la publicació del primer volum del *Récueil des inscriptions juridiques grecques*. Sobre Petit, vegeu les breus dades que aporta E. G. LEONARD, *Histoire générale du protestantisme*, II, París, 1961, p. 354, n. 2 i p. 352. Quant al llibre de Petit, es va incloure en el segle XVIII a les *Leges romanae et atticae* de P. WESSELING, Leyden, 1756, i va ser la base dels treballs sobre la matèria fins el segle XIX. Hi ha una valoració de l'obra de Petit com a introductor de les fonts del dret grec a M. TALAMANCA i M. BRETONE, *Il diritto in Grecia e a Roma*, Roma, 1981, p. 6 i s. Avui hi ha treballs que intenten una reconstrucció més adient de les lleis de Soló; vegeu, per exemple, E. RUSCHENBUCH, *ΣΟΛΩΝΟΝΟΜΟΙ. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes*, Wiesbaden, 1966, que valora el paper determinant dels oradors (p. 53 i s.), però també destaca l'ús excessiu que se n'ha fet, especialment els autors hel·lenístics, que volien reconstruir l'obra legislativa de Soló tot partint d'aquests testimonis.

me, és, com tots sabem, un del trets definitoris del mètode anomenat *mos gallicus*. Podem afegir-hi que, en el cas del autors protestants, implica una càrrega ideològica ben palesa.¹⁰ Tot i això, no sempre la insistència en les fonts gregues s'ha de relacionar amb l'impacte de l'exegesi bíblica protestant i la matisació del llegat romà i imperial en benefici de la recuperació d'una presumpta tradició nacional celta i grega amb la voluntat d'afirmar un dret francès.¹¹ En qualsevol cas, l'implícit d'aquestes concepcions (l'origen celta i grec de França), ha tingut algun paper en tota aquesta hipòtesi. Tal com hem insinuat al principi, un autor com Finestres, caracteritzat amb raó per Vallet de Goytisoló com una tardana floració (o potser ressorgiment) amb influència bàsicament d'autors francesos d'aquest mètode a Espanya,¹² reproduceix, conscientment o no, alguns d'aquests prejudicis. Parlarem en aquestes notes d'aquesta metodologia implícita, heretada per Finestres i, després, de la qüestió de fons, les possibles concomitàncies d'ambdós drets en relació amb la substitució pupil·lar. Anticiparem així —amb modèstia— algunes conclusions d'un treball al qual ens estem dedicant.

Respecte a la primera qüestió, és obvi que la sistemàtica adoptada per Petit i el seu aparell conceptual són heretats del dret romà,¹³ però la seva invocació del dret àtic en relació a la substitució pupil·lar no s'entén si no és en relació amb el marc d'aquest fenomen, l'humanisme de Budeu, emparat per Francesc I. L'impacte que aquesta tendència va tenir en la jurisprudència elegant ha estat objecte d'un llibre ja clàssic, centrat, però, en les fonts gregues de caràcter bizantí.¹⁴ Les

10. Sobre l'anomenada Reforma i la seva influència a la jurisprudència humanística, vegeu, per exemple, V. PIANO MORTARI, *Diritto romano e diritto nazionale in Francia nel secolo XVI*, Milà, 1962, p. 79 i s. Aquest autor es refereix a l'estudi bàsic de P. IMBART DE LATOUR, *Les origines de la Reforme en France*, IV, París, 1915, p. 130 i s. Vegeu també el vol. II (París, 1914, p. 456 i s.). Sobre l'exegesi de les fonts jurídiques a Calví, vegeu F. WENDEL, *Calvin: Sources et évolution de sa pensée religieuse*, París, 1950, p. 274 i s. El tema de les fonts gregues i el seu impacte en el Protestantisme (segons els models d'Erasme i, concretament a França, de Lefèvre d'Étaples i de Budé) ha estat tractat magistralment per A. RENADET, *Préréforme et l'Humanisme à Paris pendant les premières guerres de l'Italie (1494-1517)*, París, 1966.

11. Sobre això, vegeu B. CERQUIGLINI, *La naissance du français*, París, 1991, p. 11 i s.; C. AMALVI, *De l'art et de la manière*, París, 1988, p. 53 i s.

12. J. B. VALLET DE GOYTISOLO: «Diversidad de actitudes metódicas ante la historia y el derecho de las escuelas alemana y jurídica catalana», *Anales de la Real Academia de Jurisprudencia y Legislación*, VII, 1979, inclòs a *Estudios sobre fuentes y metodología del derecho*, Barcelona, 1982, p. 933. No hem d'oblidar que Finestres vindica la tradició pàtria amb Agustín, encara que les seves influències depenen fortament dels autors francesos i holandesos.

13. Precisament de la vessant més dogmàtica d'aquest moviment, com seria el cas de Donelo.

14. Ens referim al treball d'H. E. TROJE, *Graeca leguntur: die Aneinung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, Colònia, 1971. Aquest llibre es dedica a l'apropiació, amb el protagonisme de l'escola

fonts gregues antigues —a diferència de les bizantines— gairebé sempre són citades amb una voluntat erudita, llunyana a una anàlisi acurada de les institucions, podríem dir que de forma ornamental. Falta encara un treball dedicat a aquesta qüestió.

Sabem avui que és molt improbable la relació de la substitució pupillar romana amb la llei de Soló. A reserva d'un article que encara no hem conclòs, creiem que la base de Petit per aventurar aquesta comparació era de poca consistència: potser les poques referències que fa el *Digest* a les lleis solòniques (vegeu p. ex. D. 10.1.13, *Gai 4 ad leg duod tab*, al·ludint l'*actio finium regundorum*; D. 47.22.4 *Gai 4 ad leg duod tab*, en relació amb els *collegia*) i les llegendes recollides, per exemple per Dionisi d'Halicarnàs, sobre l'origen de les *XII Taules*.¹⁵ Pesen, doncs, determinats prejudicis sobre la seva indagació. Finestres, atès l'estat dels estudis de dret grec al segle XVIII, encara molt influenciats per l'escola formada per Petit, reproduceix, o encara més, exagera, allò que a Petit era una comparació forçada.

Les diferències entre el dret àtic i la seva consideració d'institucions com la tutela i la successió, d'una banda, i les concepcions romanes sobre aquestes són considerables, i això ens porta cap a la segona qüestió que ocupa aquestes notes. Una comparació entre la substitució pupillar sempre romandrà en el límits d'aquestes nocions d'àmbit més general i afectada inevitablement per la seva naturalesa. Per aquest mateix motiu, la comparació resulta avui, tot partint d'un coneixement millor de les dues tradicions jurídiques, difícilment plausible. Abans de tractar aquest últim problema s'ha de precisar que no només s'ha esgrimit la cita de Demòstenes per provar un origen àtic de la substitució pupillar: per plantejar —i no sempre amb escepticisme— aquesta possibilitat,¹⁶ hom ha fet servir a més *Les lleis* de Plató i un ambigu passatge de *Contra Aristó*, d'Iseu.¹⁷

de Bourges, de les fonts gregues bizantines, en especial del text de les *Novelles gregues*, però també insisteix en el paper de Budeu com a figura d'influència determinant i en figures alienes estrictament a França, com és el cas de Löwenklau (dit Leunclavius). Sobre Budeu i el seu paper a la cort de Francesc I, vegeu p. 297 i s.

15. Curiosament, l'edició de les *XII Taules* de Jacobus Godofredus és una mica anterior a l'obra de Petit, de 1616.

16. Ens trobem afirmacions llunyanes de la crítica com la d'E. LAMBERT, *La fonction du droit civil comparé*, I, París, 1903, p. 429, amb referència al discurs citat de Demòstenes: «Nous trouvons à Athènes l'équivalent exact de la substitution pupillaire primitive».

17. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, II, París, 1897 (reeditada a Àmsterdam el 1969), p. 301 i n. 5. La interpretació sistemàtica s'imposa a J. H. LIPSIUS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, II.1, 1, Leipzig, 1908, p. 511 i n. 42. Després de la cita de Demòstenes, precisa: «Danach berechtigt zu einem Zweifel an der Zulässigkeit einer eventuellen Adoption bei Isai v Arist. E 9 um so weniger, als auch die platonischen Bestimmungen Ges IX 7 923 übereinstimmen».

Plat Leg XI 923 e.

Ἐὰν δὲ υἱὸς τῷ τελετευτήσῃ παντὶς ὢν πρὶν εἰς ἄνδρα δύνατὸς εἶναι τελεῖν, εἴτε γεννητὸς, ὢν εἴτε ποιητὸς γραφέτω καὶ περὶ τῆς τοιαύτης τύχης ὁ τὴν διαθήκην γράφων τίνα χρὴ παῖδα αὐτῷ δεύτερον ἐπὶ τύχαις ἀμείνοσι γίνεσθαι

Is. Arist. 9

Παιδὸς γὰρ οὐκ ἔξεστι διαθήκην γενέσθαι

El text del diàleg platònic precisa que si un home que té un fill —sigui adoptat o propi— i aquest mor abans d'arribar a la pubertat «πρὶν εἰς ἄνδρα δύνατὸς εἶναι τελεῖν» és possible llavors fer un testament amb menció de qui seria l'hereu del seu fill. Iseu (la comparació amb aquest text va ser avançada per primer cop el segle XIX per Lipsius) es limita a recordar que un menor no té capacitat de testar. Cap dels fragments ens dóna resposta a les preguntes sobre el veritable sentit —sí de la virtualitat pràctica— de la llei solònica citada per Demòstenes. No sabem, per exemple, com diu Finazzi, si en el cas atenès, la substitució funcionava tot prescindint d'una condició suspensiva expressa.¹⁸ Tampoc no sabem si s'ha de partir de la idea d'una adopció *inter vivos*, com ha cregut gran part de la doctrina, o de la idea contrària, com defensa Ruschenbusch.¹⁹

Les diferències en la valoració dels textos presentats no és aliena a les concepcions àtiques de la tutela i de l'herència, totes dues molt diferents dels seus equivalents romans i de la carència de la *patria potestas*. És ben cert que els estudiosos del dret grec defensaven posicions de vegades contràries en la dilucidació del sentit original d'aquestes institucions, però llur configuració sembla, en bona part, molt diferent dels esquemes romans. La tutela, per exemple, té importància en relació amb el nostre tema per la situació de l'hereu menor i ens dóna el primer element de comparació, o més aviat de la complexa comparació, perquè no sembla molt adient comparar la tutela en el dret àtic i en el dret romà. Paoli²⁰ i

18. G. FINAZZI, *La sostituzione pupillare...*, p. 101 i n. 13. A. R. W. HARRISON, *The Law of Athens: The Family and Property*, Oxford, 1968, p. 75 i n. 3 defensa la idea que no estem davant una condició expressa: «If he had sons, the most a father could do was to make testamentary dispositions which would take effect only if the sons died before reaching majority».

19. E. RUSCHENBUCH, «ΔΙΑΤΙΘΕΣΘΑΙ ΤΑ ΕΑΥΤΟΥ: Ein Beitrag zum sogenannten Testamentsgesetz des Solon», a *Zeitschrift der Savigny-Stiftung Römische Abteilung*, LXXIX (1962), p. 307 i s. Aquest autor discrepa de la doctrina dominant que entén aquesta expressió com a una *adoptio inter vivos*. Aquesta és la interpretació majoritària (vegeu bibliografia a la p. 307, n. 1, en especial, H. J. LIPSUS, *Das attische Recht...*, p. 511 i s.; BEAUCHET, *Histoire du droit privé...*, p. 301 i s., i W. G. BECKER, *Platons Gesetze und das griechische Familienrecht*, Múnic, 1932, p. 301 i n. 7).

20. U. E. PAOLI, s. v. «Famiglia (diritto atico)», a *Novissimo Digesto Italiano*, VII (1957), p. 533 i s.

Biscardi,²¹ sense al·ludir al problema que ens ocupa, assenyalaven diverses característiques de la institució atenesa que no resisteixen la comparació amb el dret romà: en el dret àtic el tutor no es limitava, com al dret romà, a la administració, sinó que la seva funció es configurava, en paraules de Biscardi, com a un titular fiduciari responsable davant la polis. Com a ἐπίτροπος era directament propietari o creditor, amb només la limitació de transmetre els béns i els drets al pupil quan arribés a la majoria d'edat. Això es relaciona amb la difusa diferenciació, dins el dret àtic, entre les nocions de capacitat jurídica i capacitat d'obrar, en part perquè la tutela no només incideix sobre aquesta última.²² Respecte a la successió, les diferències són encara més notables. Amb el terme διαθήκη el dret atenès volia significar la successió en el sentit de testament adopció, al menys segons la teoria majoritària.²³ L'explicació de Ruschenbusch és d'una orientació diversa, perquè creu que amb aquesta expressió —més pròpiament, segons la llei solònica, διατίθεσθαι τὰ ἑαυτοῦ— els oradors es referien al testament i no a una *adoptio inter vivos*.²⁴ Tot això, a més de subratllar les dificultats per caracteritzar les institucions citades i el lloc de la pretesa substitució pupil·lar dins aquestes, confirmaria diferències fonamentals dins els dos ordenaments que dificulta la comparació proposada.

Restaria encara la possibilitat d'una influència no directament del dret atenès, sinó més aviat del dret hel·lenístic, en la mesura en què aquest integra tradicions diferents, incloent-hi l'atenesa, però desenvolupades de manera diversa en allò que hom ha anomenat una *koiné jurídica*. Aquesta és la proposta, com a simple hipòtesi, avançada per Finazzi.²⁵ Creiem que hom tampoc no podria demostrar aquest extrem i fins i tot seria possible de trobar proves del contrari. Hom ha de fer palès que no hi ha exemples de l'època pròpiament hel·lenística i ens hauríem de conformar amb exemples d'època romana, on la procedència de la institució s'explica més raonablement com una influència del dret romà que com una pervivència del dret grec en la *koiné* hel·lenística que, en una complexa hipòtesi, a la vegada, fos una influència en el passat sobre el mateix dret romà. Arangio-Ruiz²⁶ destacava com l'únic cas clar on trobem una substitució pupil·lar en documentació grecoegípcia —concretament a BGU III 896— es po-

21. A. BISCARDI, *Diritto greco antico*, Nàpols, 1982, p. 113 i s.

22. A. BISCARDI, *Diritto...*, p. 114 i s.

23. A. BISCARDI, *Diritto...*, p. 121 i s. es distancia d'aquesta teoria i creu en una major llibertat per testar després de Soló.

24. E. RUSCHENBUSCH, «ΔΙΑΤΙΘΕΣΘΑΙ ΤΑ ΕΑΥΤΟΥ», p. 308.

25. G. FINAZZI, *La sostituzione*, p. 26 i s.

26. V. ARANGIO-RUIZ, *La successione testamentaria secondo i papiri greco-egizi*, Nàpols, 1906, p. 92 i s.

dria explicar com un supòsit invers, és a dir, com una influència del dret romà sobre els drets locals. Es tracta d'un document relativament tardà, del segle II dC, per la qual cosa no resulta, una vegada més, prou significatiu per suposar un origen grec a la institució comentada. Aquesta idea ja havia estat suggerida per Emilio Costa, que defensava que aquesta influència es podia datar en època severiana, però Arangio-Ruiz prova que ja existia en època antonina.²⁷

Per concloure, al nostre entendre, la dificultat principal per afrontar la comparació amb garanties de copsar el veritable contingut de les respectives institucions és, segons apunta Talamanca,²⁸ la diversitat de les tradicions jurídiques grega i romana. Creiem que la hipòtesi de Finestres depèn de Petit i de l'estat dels estudis de dret grec en aquell moment. Un afany que podríem anomenar antiqüarista està present en autors no només del *mos gallicus*, sinó també en d'altres juristes que van influir decididament en Finestres. Ho trobem, per exemple, a l'escola holandesa (Vinni) i a Heineci, als quals va tenir sempre presents. Aquesta nova valoració de les fonts gregues que Finestres defensa estaria més impregnada d'aquestes corrents, tenint com a base les especulacions de Petit i determinats prejudicis dels quals —possiblement— el nostre autor ja no n'era conscient. Aquest panorama, insistim, està força condicionat per l'estat dels estudis de dret grec, encara en aquell moment—com hem destacat— dins el camí traçat per Petit i la seva escola. Amb l'esperança de desenvolupar aquestes idees amb més detall, avancem aquestes notes com a humil i tal vegada indigne homenatge al professor Font Rius, mestre de tantes generacions de juristes, de qui encara vam tenir l'honor de ser alumne als cursos de doctorat.²⁹

27. E. COSTA, «Sopra la natura giuridica della sostituzione pupillare nel diritto romano», *BIDR*, VI (1893), p. 245 i s.

28. M. TALAMANCA, a M. BRETONE i M. TALAMANCA, *Il diritto...*, p. 3 i s.

29. Aquestes notes —insistim que es tracta d'una primera aproximació al tema— es deuen a una consulta feta per un amic i antic company, en Maurici Pérez Simeon. En altres temps, quan el nostre amic estava traduint acuradament l'obra de Finestres citada, on es troba aquesta singular hipòtesi, ens va demanar el nostre parer. En aquella ocasió no hi vam trobar més resposta que expressar el nostre escepticisme: érem conscients que els estudis de dret grec, tant per la diversitat de la matèria envers el dret romà com per la relativa joventut de la disciplina, no permetien —sobretot al segle XVIII— fonamentar una hipòtesi d'aquestes característiques, però fins després no hem tornat sobre aquest tema. Hem d'agrair a les universitats de Barcelona i de Salamanca (en especial a la doctora Zaera) i al Warburg Institute de Londres la facilitat que hem tingut per a la consulta del fons bibliogràfic antic. Com sempre, hem d'expressar el nostre agraïment al professor Talamanca per la seva paciència en respondre les nostres preguntes i al professor Serrano Daura per la invitació a participar en aquest número especial dedicat al professor Font Rius a qui reïterem el nostre respectuós homenatge.